

Loučení s posvátnem?

Dvanáct tezí o sekularizaci

Jiří Hanuš

Jiří Hanuš
Loučení s posvátnem?

MEZI ŽÁNRY
SVAZEK 7

Jiří Hanuš

Loučení s posvátnem?

Dvanáct tezí o sekularizaci

MUNI
PRESS

9	Úvodem
13	Teze 1 Je náboženství antropologická konstanta?
19	Teze 2 Křesťanství není úplně „náboženské“
25	Teze 3 Představuje reformace předstupeň sekularizace?
31	Teze 4 Osvícenství jako intelektuální kořen sekularizace?
37	Teze 5 Osvícenství a tradicionalismus jako základ moderny?
43	Teze 6 Francouzská revoluce: matrix sekularizace (dechristianizace)?
49	Teze 7 Jak sekularizace souvisí s pietismem, romantismem a nacionalismem?
57	Teze 8 Věda jako náboženství?
63	Teze 9 Stal se stát institucí, která potírá náboženství?
69	Teze 10 Socialismus a komunismus: mezi sekularizací a likvidací náboženství
75	Teze 11 Liberalismus jako nepřítel církví?
81	Teze 12 Podílela se na sekularizačním procesu sama církev?
87	Dodatek Dnešní stav přemýšlení o sekularizaci
93	Jmenný rejstřík

„Když jsem znova a znova pročítal všechny ty nekřesťanské nebo protikřesťanské výklady o víře od Huxleyho po Bradlaugha, vyvstával mi na mysli postupně, ale výrazně trvalý a strašný dojem, že křesťanství musí být něco neobyčejného. Nejenže trpí nejkřiklavějšími neřestmi, nýbrž má zřejmě i nepochopitelnou vlohu sdružovat neřesti, které si vzájemně odporují. Bylo napadáno ze všech možných protikladných důvodů. Sotva jeden racionalista dokázal, že je příliš východní, dokázal jiný stejně zřetelně, že je příliš západní. Sotva se utišilo mé rozhořčení nad jeho ostrou a útočnou čtverhranností, už jsem byl vyzván, abych si všiml a odsoudil jeho vysilující smyslnou kulatost (...) Tak například na mne velmi zapůsobil výmluvný útok na křesťanství jako na něco nelidsky pochmurného; neboť jsem považoval (a dosud považuji) upřímný pesimismus za neodpustitelný hřích. Neupřímný pesimismus je společenskou manýrou, která je spíš příjemná než nepříjemná; a naštěstí je téměř každý pesimismus neupřímný. Bylo-li však křesťanství, jak tvrdili tito lidé, něčím ryze pesimistickým a odporujícím životu, pak jsem byl ochoten vyhodit katedrálu svatého Pavla do povětří. Pozoruhodné je však tohle: V první kapitole mi dokázali, že křesťanství je příliš pesimistické; a pak začali v druhé kapitole dokazovat, že je příliš optimistické. Jednou žalobou na křesťanství bylo, že morbidními slzami a zastrašováním brání lidem hledat radost a svobodu na řadrech přírody. Jiná žaloba však prohlašovala, že utěšuje lidi smyšlenou prozřetelností a strká je do růžového dětského pokoje. (...) Sotva jeden racionalista označil křesťanství za děsivý sen, už je začal jiný nazývat rájem bláznů...“

Gilbert Keith Chesterton: *Ortodoxie*

Abych mohl hovořit o sekularizaci, musím nejdříve zmínit to, co je možné sekularizovat, tedy „odzbožnit“, „odkouzlit“ (termín sociologa Maxe Webera). Musím proto mluvit o dějinách náboženství, respektive – pokud mám na mysli především sekularizaci evropské společnosti v moderní době – o dějinách náboženství zvaného křesťanství, případně židovství. To je jistě problematický postup, protože vyžaduje chronologický popis, který často vytváří umělé kontinuity. Je proto nezbytné dodat, že historie může být chronologicky líčena pouze s výhradou, podmíněně. Zvláště v moderní době se totiž objevují mnohá nebezpečí v podobě argumentů, které mají odůvodnit (a někdy i ospravedlnit) čistě moderní projekty a fenomény. V případě dějin křesťanských církví jsou to odkazy na „zlatou dobu“ rané církve, na ideál středověké jednoty, na bezproblémovou cestu ortodoxie k vítězným tažením dějinami. V rámci sekularizačních příběhů se naopak setkáváme s ahistorickými odkazy k antice a bezproblémovému navazování na ni, s údajným vítězstvím vědy, zejména přírodní, na pomyslném pozadí nemoderní scholastiky, s moralizující a emocionální kritikou církevních institucí, prolínající dějinami atd. Na druhé straně pokládám za užitečné zmínit se alespoň v několika odstavcích o aspektech, které souvisejí s náboženstvím jako takovým a s historií křesťanství v jeho institucionální podobě, což nás přivádí k jeho počátkům. Moderní perspektivu je však možné seriózně zaujmout až v rámci období raného novověku, konkrétně v reformaci, i když s některými fenomény, například s nenávistí k „duchovním záležitostem“ a odporem vůči náboženským institucím a osobám, se setkáváme zřejmě už od počátku tohoto fenoménu, v antické době. Středověké období, tj. především rozpad křesťanské jednoty a posléze tzv. papežskou revoluci, gregoriánskou reformu, boje mezi kněžstvím (sacerdotium) a říší (impérium) a vznik toho, čemu se říká *res publica Christiana*, tedy události, které v podstatě vedou k jisté formě sekularizace státu, chápu v tomto mém stručném přehledu spíše jako východisko, pozadí, na němž se odvíjí novověký příběh.

Podobně neadekvátně může v historické publikaci působit charakteristika přítomnosti, a to i dnes, kdy se mluví o „dějinách přítomnosti“ (Timothy Garton Ash) nebo o „soudobých dějinách“. Uvědomuji si neostrou hranici mezi historií a politologií, případně sociologií. Historik tu stojí proti jiným oborům v nevýhodě, často bez pramenů, které tvoří základ jeho práce. Na druhé straně si nemůže dovolit ignorovat práci

sociologů, politologů a psychologů, kteří se fenoménu náboženství rovněž věnují a přinášejí mnoho podnětných impulzů i pro historickou práci. V případě sekularizace se však odvažují vydat i na tento nejistý terén, protože fenomén náboženství se v posledních dekadách do společnosti i politiky zjevně navrácí (a netýká se to jen islámu a migrace muslimů do Evropy, ale i křesťanství, především evangelikálních a fundamentalistických proudů). Jako nestranný badatel sice stojím v údivu nad fenoménem sekularizačních mainstreamových tendencí, které můžeme pozorovat i v dnešní době, přesto se však nemohu zbavit dojmu, že náboženství je jako kočka, která má devět životů.

Jakkoli se bráním tomu, abych v rámci historického pohledu používal definice podobným způsobem, jako se užívají v přírodních vědách, jednoduchou definici Petera Bergera, starou půl století, si snad mohu na začátek dovolit: „Sekularizací míníme proces, jímž se části společnosti a kultury zbavují nadvlády náboženských institucí a symbolů“.¹ Pro Bergerovu definici je typické i sympatické, že chápe fenomén sekularizace jak z pohledu sociálně strukturálního (stahování se křesťanských církví z oblastí, které dříve měly pod svou kontrolou), tak symbolického (dotýká se celku života, tvorby idejí, vzestupu vědy atd.). Navíc je třeba vzít vážně základní Bergerův poznatek, který rozvinul v řadě svých textů, že sekularizaci můžeme chápat jako globální jev moderních společností, v nichž ale není rozšířen rovnoměrně. To se týká jak skupin obyvatelstva, tak oblastí, ba i kontinentů. Snad bych ještě dodal, že sekularizace není „samozřejmý“ proces, který by automaticky sledoval trajektorii moderny. Modernímu vývoji se vši jeho industrializací, urbanizací, profesionalizací a institucionalizací je jistě třeba přiznat značný význam, přece jen ale nevyčerpává všechny aspekty problému. Sekularizace je totiž i záležitostí symbolů, které sahají hluboko do historie, jednání, které se opírá o tradované zvyky, a hledání nových forem života v náboženských skupinách, které nejsou v moderních společnostech v žádném případě pouhým pasivním objektem. I když mohou starší náboženské formy zanikat, nové mohou naopak zase vznikat, právě v rámci pluralitních societ. S tím souvisí fenomén, který bychom mohli nazvat „antisekularizačním trendem“ či poetičtěji „antisekularizačním příběhem“ a jenž je součástí dějin Evropy, i když není tak výrazný a zdůrazňovaný jako příběh sekularizační. Některé aspekty této minoritní tendence zmíním v příslušných kapitolách.

Než se budeme v dalších kapitolách věnovat jednotlivým tezím o sekularizaci, vyjasněme si rozdíl mezi pojmy sekularizace a sekularismus. První znamená v podstatě všechny procesy od rané moderny po její pozdní fázi, od odejmutí majetku církvi až po historický materialismus a ateismus. Druhý označuje spíše ideový (či ideologický) konstrukt, který je charakteristický pro poslední dekady vývoje západní společnosti a využívá se v politickém boji. Jeho starší sestrou je zřejmě antiklerikalismus,

1 Berger, Peter:
Posvátný baldachýn. Základy sociologické teorie náboženství.
Barrister & Principal,
Brno 2018.

2 Srov. argumentaci Marca Fumaroliga in Fumaroligo, Marc: *La République des Lettres*. Gallimard, Paris 2015. Podle tohoto autora je Republika učenců spolek, který působí napříč evropskými státy, bojuje s barbarstvím a usiluje o kulturní jednotu, o nové formy spolupráce, o oslavu vynikajících osobností, o jakýsi „ideální stát“. Jakkoli byl tento humanistický projekt ovlivněn vzorem antiky a její interpretací, není možné ho vytrhnout z křesťanských kořenů.

3 Pinker, Steven: *Enlightenment now. The case for reason, science, humanism and progress*. Penguin, New York 2018.

hojně rozšířený v Evropě na přelomu 19. a 20. století. Je to v podstatě přesvědčení, že náboženství (zejména křesťanství, židovství a islám) jsou nebezpečná pro společnost a měla by být co nejvíce omezena ve svém působení. To si sice myslel už Voltaire a další osvícenští myslitelé, přece jen však byli ve svých názorech limitováni tím, co vešlo ve známost jako Republika učenců, tj. vazbou na jisté kulturní tradice včetně těch náboženských.² Ukazuje se ovšem, že pojmové rozlišení na sekularizaci a sekularismus již začíná být nedostačující. Zvláště v oblasti kultury a mentalit jsou ideové konstrukty součástí reálných sekularizačních procesů a nejen to. Někdy je přímo vyvolávají. Jak jsem již řekl, v moderní době musíme počítat nejen se sekularizací, ale i s jejím protipólem, který bychom také mohli nazvat návratem náboženství. Jinými slovy, moderna je ambivalentní, rozeklanou dobou, v níž nevznikla pouze kritika křesťanství, ale také jeho vášnivá obhajoba – to je konečně také případ autora úvodního citátu, Gilberta Keitha Chestertona, jednoho z nejchytřejších a nejtipnějších křesťanských apologetů přelomu 19. a 20. století.

V literatuře se někdy používají jako synonyma výrazy sekularizace a dechristianizace. Vnímám mezi nimi jistou odlišnost ve významovém odstínu. Termín sekularizace používám většinou v obecnějším významu. Dechristianizace naproti tomu znamená pokus potlačit, či přímo vykořenit ze společnosti křesťanskou nauku a kult. Je pozoruhodné, že u obou procesů, ať už se dějí překotně (Velká francouzská revoluce) nebo plíživě (liberální procesy v 19. století), jsou jejich výsledkem většinou nějaké praktiky, které plní náboženské funkce nebo jsou alternativou k praktikám křesťanským.

Pokud pro pojmenování historických procesů odehrávajících se v 18. a 19. století používám označení „osvícenský projekt“, je to vlastně anachronismus. Tento termín se dnes užívá nikoli pro historický popis a analýzu vlastního osvícenského fenoménu, ale spíše jako interpretace osvícenství v současné postmoderní diskuzi. V ní jsou dnes na jedné straně zastánci osvícenské racionality, kteří chtějí tuto součást evropského myšlenkového dědictví uchránit před údajným nebezpečím ze strany skupin i jednotlivců přicházejících s kritikou liberálních svobod a rozvolněním jasných epistemologických kritérií – příkladem obhájce aktuálně chápáného osvícenství je třeba kanadský akademik, psycholog a lingvista Steven Pinker.³ Diskuze o osvícenství a jeho významu a životnosti, je ovšem staršího data, jeho racionalitu a nároky na „osvícení lidstva“ zkoumají intenzivně myslitelé evropští i američtí od 70. let minulého století. Zdá se totiž víceméně prokázané, že právě v osvícenství došlo k přelomu, který se dá vyjádřit nikoliv opozicí (racionalita/věda – emocionalita/zbožnost), ale především postupnou sílící tolerancí k náboženským menšinám, která ve svém důsledku vedla tu k radikálnímu, tu méně radikálnímu prosazení občanského principu a hledání společenské jednoty prostřednictvím názorové plurality, nikoli náboženské jednoty.

Tento text vznikl pro potřeby výuky v magisterském studijním programu na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Pokusil jsem se v něm shrnout témata a problémy, které se týkají jak náboženského fenoménu, tak klíčové evropské epochy, v níž se sekularizační proces dal do pohybu nebo se výrazněji prosadil. Forma textu je přizpůsobena právě potřebám výuky – i proto mají názvy jednotlivých kapitol podobu tezí. Za jednotlivými kapitolami následují otázky k promýšlení a delší citace z pramenů a relevantní literatury.

Je mimořádně obtížné posoudit, jak se bude proces evropské sekularizace vyvíjet v dalších letech či dekadách. Historik nezná budoucnost, je však jeho povinností upozornit na možné scénáře, které budoucnost může přinést. Jednou z variant je prohlubování sekularizace směrem k úplnému „vyvanutí“ křesťanských myšlenkových a institucionálních struktur. Tento vývoj mi nepřipadá příliš pravděpodobný. Povaha náboženských fenoménů nasvědčuje podle mě spíše opačné trajektorii, podle níž se můžeme ještě (i v Evropě) dočkat nějakého náboženského oživení, i když nikoli ve formě klasických církví a náboženských praktik, ale v podobě jiných, dosud neznámých nebo málo známých jevů. Nedá se také vyloučit scénář, v němž se objeví nová forma „pseudonáboženství“ či náboženských náhražek, protože situace z minulého století může být poučná. Totalitární režimy včerejška, založené z velké části na náboženských funkcích (například na hledání jednoty společnosti), mohou najít nějaké své neliberální pokračovatele.

Je náboženství antropologická konstanta?

4 Sokol, Jan:
Člověk a náboženství. Proměny vztahu člověka k posvátnému.
Portál, Praha 2004.

5 Celková charakteristika srov. Heller, Jan – Mrázek, Milan:
Nástin religionistiky – uvedení do vědy o náboženstvích.
Kalich, Praha 1988.

Pokud mají antropologové či religionisté definovat náboženství, jdou na to oklikou. Nemluví již o vztahu k bohům jako základním kritériu, ale spíše o prožitku posvátna (oproti profánnímu žití) nebo o rozdílu mezi všedním a svátečním. Podle Rudolfa Otta je základem náboženství pocit posvátné úcty či hrůzy před nevýslovným, člověka přesahujícím. Jiní, jako třeba český filozofující antropolog či antropologizující filozof Jan Sokol, dávají základní náboženský prožitek do souvislosti spíše s projevem vděku za život.⁴ Svátek znamenal pro dřívější generace a staré kultury také především účast na společenství (rodu, kmene, vesnice), proto se zdá, že náboženství mělo od svých počátků společenský, pospolitý charakter. Není pochyb o tom, že důležitou úlohu hraje u sváteční pospolitosti také rituál, který má rozmanitou podobu – někdy má úlohu transu či vytržení, v určitých případech je doprovázen obětí, ale může mít i klidnější podobu zpěvu a tance nebo společného stolování. Pro náboženské obřady byla vždycky podstatná místa a předměty, ale především „posvátný čas“ – přírodní (ukončení sklizně, střídání ročních období); kosmický (související s pohybem Slunce nebo Měsíce); osobní nebo rodinný (přechodové rituály, většinou spojené s přechodem od dětství k dospělosti).⁵ Různí učenci se velice trápili nad otázkou původu náboženství, stejně tak důležité jsou ale jeho funkce – osobní integrace, společenská identita, představy o minulosti a budoucnosti. Je rozhodně zapotřebí odmítnout novověkou představu, že náboženství bylo a je pouze „světovým názorem“, jakýmsi racionálním systémem. Tuto představu mocně rozvinul marxismus-leninismus, který proti sobě postavil protikladné světové názory, aniž by porozuměl povaze náboženství v celé jeho hloubce. Náboženství totiž není pouhou teorií, ale spíše teorií vedoucí k projevu, k výrazu, k osobní nebo společenské aktivitě. Náboženství je kulturním jevem, má mnoho různých vrstev, složitý vývoj, strukturu a je mu někdy obtížné porozumět právě kvůli jeho rozmanitosti. Pro moderního a postmoderního člověka je těžko pochopitelné, že náboženství bylo dříve – a platí to do jisté míry i pro křesťanství v Evropě do 18. století – jakýmsi „posvátným baldachýnem“ (termín již zmíněného amerického sociologa Petera Bergera), kulturním zastřešením pro takřka všechny lidské činnosti včetně myšlení. Jiným obrazem, kterým bychom si mohli znázornit podobu a funkci náboženství v premoderních dobách, je představa akvária, v němž plavou všechny rybičky a další živočichové, aniž by si uvědomovali, že existuje nějaké „venku“. Je velice zajímavé, že pro takřka všechny náboženské projevy je typický živý vztah k živlům, které jsou chápány symbolicky (voda jako znak čistoty, oheň jako symbol života), a že mají vztah k vyprávěním, tedy mýtům. Vyprávění příběhů je ostatně charakteristické pro řadu náboženských kultů a obřadů. I náboženské formy, s nimiž se můžeme setkávat dnes, uchovávají tuto starobylou strukturu a „pravztahy“ (křest vodou v křesťanství, ritualizovaná četba bible atd.). Ostatně příběhovost je dnes nahlížena jako způsob, kterým se

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy *Loučení s posvátnem*?.
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.